

Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin “Divan”ının özəllikləri

Şəmsi Əhmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: shemsi_59@mail.ru

Annotasiya. Divan ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının çox önəmli bir parçasıdır. Bir çox divanlar haqqında tədqiqatlar aparılsa da, təəssüflər olsun ki, bu günə qədər bütövlükdə divan ədəbiyyatı haqqında əsaslı bir elmi-tədqiqat işi meydana çıxarılmamışdır.

Hətta kifayət qədər divan ədəbiyyatı nümunələri hələ də çap belə olunmamışdır. Bu baxımdan bizim üçün siyasi-strateji region olan İrəvanda XIX əsr ədəbi mühitində yazılmış divanlar da istisna deyil.

Bu yazının qayəsi divan ədəbiyyatı və Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin “Divan”ı haqqında məlumat vermək, araşdırmanın nəticəsi olaraq, belə bir fikri vurğulamaqdır ki, Azərbaycan, xüsusən, onun bir qolu olan XIX əsr İrəvan ədəbiyyatında yazıb-yaratmış və divan bağlamış, lakin obyektiv və subyektiv səbəblərdən ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi, onların ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə salınmasından ötrü zəmin hazırlanması ədəbiyyatşünəslıq, əsasən də, şərqsünəslıgımız qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: divan, ədəbiyyat, Azərbaycan, Qüdsi İrəvani, mənəbə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.09.2022; qəbul edilib – 16.09.2022

The features of “Divan” by Mirza Muslum Gudsi Irvani

Shemsi Ahmedov

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Oriental Studies named after academician Z.M.Bunyadov of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: shemsi_59@mail.ru

Abstract. The divan literature is one of the many important part of Azerbaijani literature. Although many separate divans have been studied, unfortunately, no comprehensive research has been published on divan literature as a whole so far.

Another problem is that many samples of divan literature have not been published yet. From this point of view, the divans written in the literary environment of the 19th century of Yerevan, which is a political and strategic region for us, are not an exception.

The goal of this article is to provide information about divan literature and Mirza Muslum Gudsi Irvani’s “Divan”. As a result of the research, it is emphasized that the study of lives and works of artists not included in the literature and cultural history of Azerbaijan, especially 19th century Yerevan, for subjective reasons, and their inclusion in the literature and cultural history of Azerbaijan is one of the urgent tasks of our literary criticism, especially oriental studies.

Keywords: divan, literature, Azerbaijan, Gudsi Irvani, source

Article history: received – 14.09.2022; accepted – 16.09.2022

Giriş / Introduction

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı özündə iki qolu ehtiva edir: şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat. Yazılı ədəbiyyatın əhəmiyyətli bir hissəsini divan ədəbiyyatı təşkil edir.

Divan ədəbiyyatı termini ərəblərdən götürülmüşdür və ümumiyyətlə, Azərbaycanda divan ədəbiyyatı ərəb ədəbiyyatının təsiri ilə yaranmışdır. Lakin Azərbaycan xalqının tarixi, mə-

dəni-ədəbi, sosial-dini, əxlaqi-məişət və bütövlükdə, kulturoloji özəlliklərinin, xüsusən də, düşüncə, təfəkkür və həyat tərzinin təsiri ilə bu ədəbiyyat yarandığı gündən özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Bu xüsusiyyət hətta azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən qeyri-ana dilində (ərəb və fars) yaradılmış divanlarda belə özünü büruzə verməkdədir.

Əsas hissə / Main Part

Məlumat üçün deyək ki, VII-VIII əsrlərdə ərəb ədəbiyyatşünaslar islamdan öncəki ayrı-ayrı tayfa və ya tayfa birliklərinə aid bədəvi şeirlərini toplayaraq, divan şəklində salırdılar. Əslində, divan sözü termin olaraq digər Şərq dillərinə, o cümlədən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatına ərəb dilindən keçmişdir. Lakin bu o demək deyil ki, Azərbaycanda, bütövlükdə türk dünyasında divana qədər mənzum əsərlər və onların topluları olmamışdır. Lakin, təəssüflər olsun ki, onlar bizə gəlib çatmamışdır.

Tərtib qaydalarına görə, divan, əsasən, aşağıdakı hissələrdən ibarət olur: dibaçə, qəsidələr, məsnəvilər, qəzəllər, tərcibənd və tərkibəndlər, mürəbbə, müxəmməs və müsəddəslər, saqinamələr, qitələr, rübailər, dübeyt və fərdlər, maddeyi-tarixlər və s. [1, s.440].

“Dibaçə” sözü bəzəkli ipək, qumaş parça mənasını verən “dibaç” sözünə “ə” şəkilçisi əlavə etməklə yaradılmışdır. Ancaq “dibaçə” sözü təkcə bəzədilmiş deyil, daha çox ön söz, daha dəqiqi desək, zərlə, naxışla bəzədilmiş “giriş” mənasını daşımaqdadır. Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən təbii ki, Azərbaycanda klassiklər öz əsərlərinə nəsr və nəzmlə “dibaçə” yazırdılar. Dibaçədə Allaha həmd və sənalar olunur, Məhəmməd Peyğəmbər (s) tərif edilir, dövrün hökmdarı mədh olunur, kitabın yazılma səbəbləri və məqsədləri, eləcə də onun hissələri haqqında məlumat verilir. Dibaçələr əksər hallarda qafiyəli nəslrlə yazılırdı.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında divan ədəbiyyatı termini çoxdan işlənir. Azərbaycanda isə bir çox hallarda divan ədəbiyyatına klassik ya-

zılı ədəbiyyat deyilmişdir. Ancaq son dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da divan ədəbiyyatı ifadəsi geniş istifadə olunmağa başlamışdır. “Divan ədəbiyyatı” dedikdə klassik şairlərin, əsasən də, “Divan” bağlayan müəlliflərin, eləcə də qələmlərini daha çox əruz vəznində sınayan yazarların məsnəviləri və çeşidli lirik şeir növləri nəzərdə tutulur.

Klassik sənətkarlar müsəlman Şərqində geniş yayılmış üç dilə (ərəb, fars, türk) dərinləndirən yiyələnməklə yanaşı, islamın müqəddəs kitabı – Qurani-Kərimi, hədisləri, ilahiyatı da yetərin-cə bilmiş və əsərlərində dönmə-dönmə onlara müraciət edərək, bu ilkin qaynaqlardan örnəklər gətirmişlər [4].

Divan ədəbiyyatının mövzu dairəsi çox genişdir. Lakin bu ədəbiyyatın ana mövzusu insan hissələri, eşq və məhəbbətlə bağlıdır, yəni divana xas olan əsas səciyyə onun lirikliyidir; burada gözəlin vəsfi, məhəbbətin tərənnümü hər zaman ön planda olmuşdur. Divan ədəbiyyatında eşq iki mənada – dünyəvi və ilahi eşq mənalarında işlənmişdir. Eşqin tərənnümündə şair-aşıqın təxəyyülü, poetik və bədii-fəlsəfi ifadə gücü və qabiliyyəti sərhəd tanımamışdır. Təbii ki, bu, bir tərəfdən, şairin fitri istedadı ilə bağlı olmuşdursa, digər tərəfdən, Azərbaycan (türk) dilinin qeyri-adi zənginliyi və Azərbaycan xalqının ənginliklərə sığmayan idrak qabiliyyəti və təfəkkür genişliyindən qaynaqlanmışdır. Məsələn:

*Heyrət, ey büt, surətin gördükcə, lal eylər məni,
Surəti-halım görən, surət xəyal eylər məni.*

Yaxud da:

*Dəli könlüm düşdü yenə gözlərinin xəyalinə,
Kim bilir ki, bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?*

Azərbaycanda divan ədəbiyyatının tarixi, ənənəvi olaraq, aşağıdakı 4 dövrə bölünür:

1. Yaranma (təşəkkül) dövrü;
2. Püxtələşmə (çiçəklənmə) dövrü;
3. Tənəzzül dövrü;
4. Davamı.

Azərbaycanda divan ədəbiyyatının yaranma dövrünü X-XII əsrlərə aid etmək olar.

İkinci, yəni püxtələşmə (çiçəklənmə) dövrü Qazi Bühranəddin, Füzuli, Nəsimi kimi klassiklərin adları ilə bağlıdır. Məhz onların sayəsində Azərbaycan divan ədəbiyyatı çiçəklənmə dövrünü başlamış və bu dövrdə adıgedən ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri yazıb-yaratmışlar. Əslində, XV əsrdə divan ədəbiyyatı klassik səciyyə qazanmışdır.

XVIII əsrdən başlayaraq, divan ədəbiyyatında bir durğunluq mərhələsi yaşanmış, XIX əsrdə isə o, qismən gözdən düşmüş və tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Təbii ki, bu, xüsusən XIX əsrdə dünyada həyatın bütün sahələrində baş verən köklü dəyişikliklərlə bağlı idi. Lakin Azərbaycanda divan bağlamaq (yazmaq) ənənəsi ədəbi qol olaraq sıradan çıxmamış, zaman-zaman şairlər bu ədəbiyyatın qiymətli nümunələrini yaratmağa davam etmişlər. Bu gün də bu proses davam edir. Müasir divanlara misal olaraq, Əliəğa Vahid, Hacı Mail, Şahin Fərzəlinin və başqalarının divanlarını göstərmək olar. Maraqlıdır ki, Şahin Fərzəlinin 4 divanı çapdan çıxmışdır [7].

Ə.Bağırov “Rəhməti Təbrizi və onun “Divanı” əsərində Rəhməti Təbrizinin sufi şair olduğunu, lakin mistik (tərki-dünya) olmadığını qeyd edir və göstərir ki, sufi-panteizmin ictimai-siyasi mahiyyəti feodalizm cəmiyyətində hakim qüvvə və onun əlində olan dinə qarşı olduğundan, bu fəlsəfi dini cərəyanın əsas nümayəndələri cəzaya məruz qalmış, dinsiz elan olunmuş və əsərləri qadağan edilmişdir. Bu baxımdan, R.Təbrizinin “Divanı”nın yeganə nüsxəsinin qalmasının səbəbini, bəlkə də burada axtarmaq lazımdır [2, s.10].

Ə.Bağırovun bu fikrini, ola bilsin ki, bir çox divan müəlliflərinə, o cümlədən də Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaniyə də şamil etmək olar. Çün-

ki onun da divanının yalnız 1 nüsxəsi zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır (5).

Azərbaycan anadilli şeirinin böyük nümayəndəsi, XIV yüzillikdə yaşamış qüdrətli şair Qazi Bühranəddin “Divanı” doğma dilimizdə yazılan və günümüzdə qədər gəlib çatan ilk anadilli şeir divanlarından biridir. Böyük bir tarixi vəzifəni şərəflə yerinə yetirən şairin yaradıcılığı, Həsənoğludan sonra, İmadəddin Nəsimidən əvvəl mədəniyyət tariximizdə yeni bir əlamətdar hadisə sayıla bilər. Qazi Bühranəddin poeziyasının baş mövzusu sevgi və gözəllikdir. Bu poeziyada igidlik, bahadırlıq, alp-ərənlik motivləri də çox qabarıqdır. Anadilli ədəbiyyatımızın ilk gülüstanlarından biri olan Qazi Bühranəddin divanı, xalqımızın bədii zövqünün, gözəllik və nikbinlik dünyabaxışının bəhrəsi kimi tərəvətli və cazibədardır [3].

Azərbaycanın bütün regionları kimi, bizim üçün xüsusi siyasi-strateji önəm daşıyan İrəvan bölgəsində də divan ədəbiyyatı geniş yayılmışdır. Təkcə XIX əsr ərzində burada 30-dan artıq şair yazıb-yaratmış, onlardan çoxu divan bağlamışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, bu divanlardan əksəriyyəti bu günə qədər gəlib çatmamışdır. Bu da təəssüf doğurucudur ki, indiyə kimi XIX əsr İrəvan şairləri və ədibləri, demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Adıgedən dövrün divan bağlamış sənətkarlarından biri də Bayat tayfasından olan Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvanidir.

Q.İrəvaninin elm aləminə hələlik lirik şeirlər “Divanı”nın yeganə əlyazma nüsxəsi məlumdur. 78 vərəqdən ibarət olan bu əlyazma Təbrizin Məhəmməd Naxçıvani adına Milli Kitabxanasında 2814 şifrə ilə xüsusi qiymətli əlyazma kimi qorunub saxlanılır. Cildi birqatlı qara dəri-dən (tumac) hazırlanmışdır. Ölçüsü 16x23,5 sm-dir. Hər səhifədə 19 beyt (sətir) mövcuddur, nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Yazıların ölçüsü 10,5x17 sm-dir. Kağızı Avropa kağızıdır. Divan minacat (yaradıcı, yaradılmış və ilahi ehkamlar haqqında qəsidələr), nət (Peyğəmbərin (s) vəsfi), mədhiyyə, fəxriyyə, məsnəvi, qəsidə, mərsiyə və ağılardan, tarixi və təbii hadisələrin mahiyyətindən bəhs edən digər şeirlər və qəzəllərdən ibarətdir. Nüsxə müəllifin özü tərəfindən yazılmışdır [5].

Q.İrəvaninin “Divan”ı bir çox xüsusiyyətlərinə görə xüsusi maraq doğurur:

Əvvəla, o, klassik Şərq və Azərbaycan divanıdır;

İkincisi, bu divanda olan əsərlərin sayı 114-dür. Bu say müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdəki ayələrin sayı ilə eynidir. Mövcud fakt Qüdsi İrəvaninin nə dərəcədə mömin bir şəxs olduğunu ifadəsidir. Əslində, Q.İrəvani zamanının ən böyük sufisi (arifi) olmuş, Məhəmməd şahın zamanında 13 il İranın sədrəzəmi (baş naziri) olmuş oğlu Hacı Mirzə Ağası İrəvanini də özü kimi sufi yetişdirmişdir. Ağası İrəvani isə, öz növbəsində, uşaqlığından mürəbbisi olduğu Məhəmməd şahı o dərəcədə arif kimi tərbiyə etmişdi ki, ikinci onu müqəddəs hesab edirdi;

Üçüncüsü, “Divan” üçdillidir, yəni orada fars, türk və ərəb dillərində yazılmış əsərlər yer alır, başqa sözlə desək, bu baxımdan Q.İrəvani böyük Füzulinin azsaylı davamçılarından biridir. “Divan”da toplanmış əsərlərin 16-sı türkcə, 93-ü farsca, 4-ü ərəbcədir. 1 şeir isə müləmməddir; onun əsas hissəsi türkcə yazılsa da, bəzi hissələri farsca və ərəbcə yazılmışdır;

Dördüncüsü, “Divan”dakı 300 beytdən ibarət olan və farsca yazılmış “Tousifi-İrəvan” məsnəvisi həm də İrəvan şəhəri və bütövlükdə, Çuxursəəd vilayətinin tarixinə dair yeni və tutarlı bir mənbə, əsassız erməni iddialarına qarşı minlərlə təkzibedilməz cavablardan biri – tarixi sənəddir;

Beşincisi, adıgedən məsnəvi vətənin vəsfi və vətənə məhəbbət mövzusunda nəinki farsdilli ədəbiyyatın və Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də Şərq ədəbiyyatının şah əsərlərindən biridir;

Altıncısı, “Divan” özündə ehtiva etdiyi tarixi və təbii hadisələr, ayrı-ayrı toponimlər, şəxsiyyətlər, elm sahələri və s. ilə bağlı məlumatlar, eləcə də etnoqrafik və digər informasiyalar ilə, sözün həqiqi mənasında, milli və dəyərli bir mənbədir;

Yeddincisi, “Divan” olduqca lirikdir və orada hər baxımdan kifayət qədər dəyərli şeirlər mövcuddur. Onlardan bir nümunə vermək yerinə düşər:

*Didin ki, bəzmi-hicrimdə¹ sirişkindən² şərab
olsun,
Qoy olsun istədigincən, cigərdən həm kabab
olsun.*

*Xiyal ayinəsini mən sənə sürətnəmə³ etmə, mən,
Rəqibin bihesabı ol ki, vəslindən hesab olsun.*

*Salam hər dəm xəyalə izzəti-vəslin, olum bihuş,
Düşəm rüxsari-zərdilən, gözüm yaşı güləb
olsun.*

*Könül qəm-xanəsi səndən degil çün bir zaman
xali⁴,
Nəçün istərsən, ey dilbər, fərağından xərab
olsun?*

*Haçan təsir edər ol səngdil⁵ təbində əfqanım,
Ki, naləm nəğməsi səm`ində⁶ bir sövti-rübab⁷
olsun.*

*Rəqibin göftügilən⁸ könül məmurəsin⁹ yıxma,
O yer kim sakini sənsən, ol istər ki, xərab
olsun?*

*Versin, müddəi kamın alsın xəstələr canın,
Sükut etmə xəcalətdən, de bir söz kim, cəvab
olsun.*

*Təriqi-dilrübaliqda sən anın vəfa bilmə.
Qalım mən künci-fərmanda¹⁰, rəqibim kamyab
olsun?*

*Bəyan et, Möhnəti, sən sərgüzəşti-ruzi-hicrin¹¹
Yazılsın cüzv-cüzv¹², dastanın bir kitab olsun
[8, s.153; 6, s.74-75].*

Səkkizinci, şairin dili olduqca bəlağətli, təşbihlərlə dolu və təsirlidir;

Doqquzuncu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, adıgedən divan 3 dillidir; şairin dövrünün 3 dilini mükəmməl bilməsi, ərsəyə gətirdiyi divanın poetik, elmi, fəlsəfi, tarixi, coğrafi, etnoqrafik və s. əhəmiyyəti belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, onun digər əsərləri də olmuşdur.

¹ Bəzmi-hicr-hicran məclisi

² Sirişk-göz yaşı

³ Surətnəmə-güzgü

⁴ Xali-boş

⁵ Səngdil-daşürək

⁶ Sə`m-qulaq

⁷ Sövti-rübab-rübab səsi

⁸ Qöftüqu-danışiq

⁹ Məmurə-burada ev

¹⁰ Künci-fərman-göstəriş küncü

¹¹ Sərgüzəşti-ruzi-hicr-hicrət gününün sərgüzəşti

¹² Cüzv-cüzv-hissə-hissə

Nəticə / Conclusion

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən XIX əsr İrəvan ədəbiyyatında yazıb-yaratmış və divan bağlamış, lakin obyektiv və subyektiv səbəblərdən ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşmə-

miş sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi, onların ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə salınmasından ötrü zəmin hazırlanması ədəbiyyatşünaslıq, xüsusən şərqşünaslığımız qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir.

Ədəbiyyat / References

1. ASE. 10 cildə, III c. Bakı, 1979.
2. Bağırov Ə. Rəhməti Təbrizi və onun Divanı. Bakı: Nurlan, 2006.
3. Qazi Bürhanəddin. Divan. Tərtibçi: Əlyar Səfərli. Bakı: Öndər, 2005.
4. Nağısoylu M. Klassik irslə bağlı dəyərli nəşr: "Divan ədəbiyyatı sözlüyü". 525.az/site/?name=xeber&news_id=27251 29.10.14.
5. Pənahoğlu Ş. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani və onun "Divan"ı (monoqrafiya). Bakı: Elnar – 2016, 2017.
6. Pənahoğlu Ş. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin türkcə əsərləri. Bakı: Avropa, 2019.
7. Şahin Fazil. Divan. Bakı: Azərənəşr. 1996; II Divan. Elnur-P, 2005; III Divan. Nurlar, 2008; IV Divan. Təhsil, 2014.
8. قدسی میرزا مسلم. دیوان. کتاب خانہ ملی تبریز. شماره نسخه خطی 2814

Особенности «Дивана» Мирзы Муслум Гудси Иревани

Шемси Ахмедов

Доктор философии по филологии

Институт востоковедения имени академика З.М.Бунятова НАНА. Азербайджан.

E-mail: shemsi_59@mail.ru

Резюме. Диванная литература является одной из очень важных частей азербайджанской литературы. Несмотря на то, что некоторые образцы диванов были объектами изучения, к сожалению, в целом о диванной литературе не представлено в научный оборот каких-либо фундаментальных научно-исследовательских работ.

Другой проблемой является то, что достаточное количество образцов диванной литературы до сих пор даже не представлено к печати. С этой точки зрения, не являются исключением диваны, написанные в XIX веке в литературной среде Иревана, который представляет для нас политико-стратегический регион.

Цель этой статьи дать сведения о литературных сборниках-диванах, в частности, особенностях «Дивана» Мирзы Муслум Гудси Иревани, а в заключение подчеркнуть, что изучение творчества поэтов, представляющих литературную среду Иревана XIX века, как одного из звеньев азербайджанской литературы, которые в силу объективных или субъективных причин не были включены в историю нашей литературы и культуры. Исследование жизни и творчества этих деятелей, создание предпосылок для включения их в историю нашей литературы и культуры являются неотложными задачами, стоящими перед литературоведением и востоковедческой наукой.

Ключевые слова: диван, литература, Азербайджан, Гудси Иревани, источник